

УДК 291.4(37) «3»
М 26

Марія МАРКОВИЧ

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СЕРЕДИНІ IV ст.

У статті показано тісний зв'язок релігійного життя з державною політикою та процес протистояння язичництва християнській релігії у середині IV ст. Описано внутрішні суперечки в християнській Церкві з теологічних питань, а також розглянуто численні спроби з боку Церкви і державної влади їх врегулювати. Розкрито релігійну політику імператора Констанція II, його заходи щодо заборони політеїзму, здійснення релігійних обрядів і жертвоприношень, спроби знайти порозуміння з язичницькою знаттю, участь у подоланні внутрішніх догматичних чвар між аріанами та ортодоксами. Доведено, що західна частина імперії, на відміну від східної, була мени християнізованою.

Ключові слова: Римська імперія, релігія, язичництво, політеїзм, імператор Констанцій II, церковні собори, християнство, Церква.

Постановка проблеми. Перші християнські імператори намагалися заручитися підтримкою християнської Церкви, тому для них була важливою цілісність цієї структури. Як Костянтин, так і його син Констанцій II за проханням християнського духовенства і з власної ініціативи брали участь у подоланні догматичних суперечок у християнстві. Попри внутрішню боротьбу між аріанами і ортодоксами, християни протистояли традиційній римській релігії. Дослідження цих процесів і є важливим у вивченні релігійного життя Римської імперії в середині IV ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що у сучасній історіографії приділяється чимало уваги різним аспектам

проблеми. М. Ведешкін розглядає ставлення язичницької аристократії Риму до християнства і підкреслює, що більша частина римської аристократії була язичницькою і чинила опір християнізації [3, 92]. Стійкість римської аристократії до християнізації виділяє і Т. Барнс [11, 142]. Р. Едбрук відзначає, що вжиті Констанцієм II заходи на користь язичництва, під час перебування в Римі, були імператорськими прерогативами, а не примиренням із язичницькою аристократією [13, 41]. Я. Алфіонов доводить, що імператорські закони про заборону жертвоприношень і здійснення язичницьких обрядів не діяли за правління Констанція II [1, 60 – 61], натомість А. Поль зауважує, що ці едикти діяли лише в християнізованих регіонах імперії [6, 188 – 189]. Епоха церковних соборів у зазначений нами період, а також переслідування ортодоксального духовенства знайшли відображення в церковній історіографії [5, 55; 10, 93].

Метою статті є дослідити релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. у контексті політики імператора Констанція II щодо християнської і язичницької релігій.

Римська держава, завоювавши велику кількість навколишніх народів, поступово знайомилася з їхніми звичаями та віруваннями, немало з яких запозичила та інтегрувала у власне релігійне життя. Римляни зробили своїми союзниками не тільки підкорені народи, але і їх богів і, залишаючи кожному підкореному демосу його закони, храми і звичаї, зберегли їхні вірування і прийняли їхніх богів до свого пантеону [4, 15]. Тому до середини IV ст. римська релігія містила релігійні культу та обряди східних народів імперії.

Політеїзм не мав внутрішньої догматичної єдності, на відміну від християнства. І тому, занепадаючи під тиском державної влади, яка зрадила язичництво, не міг протиставити державі правильну систематичну оборону, але володів у той час значним потенціалом пасивного спротиву. Язичницьке суспільство здавалося більше здатним до боротьби, оскільки в його рядах були кращі інтелектуальні сили епохи, які здебільшого володіли потужною зброєю пропаганди – органами освіти. Школи в Ефесі, Мілеті, Александрії, Антіохії, Нікомедії були центрами духовної реакції, і владі погано вдавалося оновлювати їхній вчительський персонал новими християнськими елементами [7, 15]. Дисципліни, які там

викладалися, були спадщиною античної цивілізації, нерозривно пов'язаної з римськими релігійними легендами.

Державній владі потрібна була єдина церква з єдиною ідеологією, а в християнстві, після його легалізації, суперечки з теологічних питань спалахнули з новою силою. На початку IV ст. зі своїм вченням про сутність Христа виступив священник з Александрії Арій [9, 176 – 177], який вів суперечку з єпископом Александрії Афанасієм. Арій намагався застосувати формальну логіку до християнського ірраціоналізму. Він уважав, що бог – єдиний, все інше створене ним, а значить, і син божий – Христос теж створений, що існує відмінність між Христом та іншими творіннями, а також між Христом і Богом Отцем [12, 33]. По суті, в аріанстві відроджувалося давнє вчення про Логос. Єгипетські єпископи виступили проти Арія, але у низці інших провінцій його підтримали. Аріанство викликало бурхливу реакцію ортодоксальних богословів. Імператор Костянтин навряд чи вникав у сутність цих розбіжностей, йому важливо було домогтися єдності церкви. З ініціативи Костянтина, в місті Нікеї, в Малій Азії, у 325 р. був скликаний собор єпископів, які мали прийняти остаточне рішення з низки спірних догматичних питань. Нікейський собор більшістю голосів засудив вчення Арія і оголосив його ерессю. Але суперечки не стихли і після Нікейського собору. Тим більше, що, побоюючись незалежних дій ортодоксальних єпископів, Костянтин почав підтримувати прихильників Арія, а його син, імператор Констанцій II, був переконаним аріанином. Аріанство поширилося серед варварських племен. Не всі християнські організації визнали рішення Нікейського собору. Але все-таки саме після нього відбулося офіційне оформлення єдиної ортодоксальної (православної) католицької (загальної) церкви [9, 176 – 177].

Завдяки діяльності попередників Юліана, християнство до середини IV ст. стало панівною релігією в Римській імперії. Костянтин, бажаючи зробити Церкву інструментом влади, дав їй багатство і привілеї, таким чином радикально трансформувавши її. Життя духовенства і архієреїв більше не нагадувало життя членів первісної християнської общини. Вона стала корумпованою і зануреною у розкіш [15, 176]. Костянтин поставив християнську Церкву в імперії в таке становище, що її справи як общини, тісно

пов'язаної з усім державним життям, визнавалися справами державного значення [10, 71].

Політика перших християнських правителів була спрямована на заборону жертвоприношень, закриття язичницьких храмів і була природним наслідком настрою Церкви, яка, перемігши, виявила нетерпимість і мстивість щодо недавно переможеного противника [7, 11]. Язичництво мало особливо сильні позиції у Римі, де до нього були прихильними багато знаменитих родів і було багато послідовників неоплатонізму [10, 71]. Констанцій II руйнував язичницькі храми або віддавав їх християнам. Сповідування язичництва вважалося державним злочином і тому багато язичників приймали християнство, але не всі за переконанням. Язичництво зберегло силу тільки у великих містах, наприклад, в Александрії, Афінах, Римі. Стародавні патриціанські роди і вчені Александрії та Афін відстоювали язичництво. Констанцій II не наважився зруйнувати язичницькі храми в Римі і не скасував державну платню жерцям [10, 72].

Хоча християнство і стало панівною релігією, проте воно було сповнене чвар на основі християнських догматів. У цей період в Церкві існує дві ранньохристиянські течії – аріанство і православ'я. Суперечки між ними вирішуються на церковних соборах. Костянтин та його наступник Констанцій II активно брали участь у церковних соборах і в житті Церкви безпосередньо. Костянтин і його сини запрошувалися суддями і ортодоксами, і єретиками, причому кожна сторона прагнула здобути собі прихильність імператорів і спрямувати їх гнів на противника. За участю світської влади боротьба релігійних партій всередині християнства набуває у VI ст. агресивного характеру [7, 13].

Констанцій II потрапив під сильний вплив аріан, внаслідок чого переслідував єпископа Александрійського Афанасія, який мав підтримку Константа. У 340 р. двадцятидев'ятирічний Констант був убитий в Галлії полководцем Магненцієм. У 353 р. Магненцій був розбитий військами Констанція II і покінчив життя самогубством. Констанцій II виявився єдинодержавним правителем Сходу і Заходу. Він посилив переслідування архієпископа Афанасія [10, 93]. У 355 р. імператор призначив скликання собору в Мілані. Цей собор розпочався чварами з приводу наперед заготовленого аріанами тексту символу віри і продовжився при імператорсь-

кому дворі. За сприяння Констанція II було підписано заготовлені постанови і засуджено Афанасія. Проте єпископи обурилися заочним звинуваченням Афанасія і вимагали вільного собору і перегляду рішення. Ті, хто не підписали резолюцій, а це – Євсевій Верцеллійський, Люцифер Калаританський і Діонісій Міланський – зазнали заслання. З вимогою підписання рішення собору до папи римського Ліберія відрядили євнуха Євсевія. Ліберій наполягав на правильній процедурі суду над Афанасієм [5, 55]. За Амміаном Марцелліном, Ліберій, незважаючи на наказ імператора, вперто відмовлявся це робити і не раз гучно заявляв, що вважає найбільшою несправедливістю засудити людину, не побачивши і не вислухавши її. Хоча імператор знав, що Афанасій вже усунутий з посади єпископа Александрії, він наполегливо хотів, аби це було підтверджено авторитетом папи римського (Amm. Marc. 15, 7, 9 – 10). Імператор не прийняв такої заяви і дав йому три дні на роздуми, після чого відправив у заслання до міста Веррії, що у Фракії [5, 55]. Ліберій з великими труднощами був вивезений з міста вночі через страх перед народом, який його підтримував (Amm. Marc. 15, 7, 10).

На соборі в Мілані аріани, завдяки підтримці імператора, перемогли. Православні єпископи зазнали гонінь [10, 72]. Наступив такий час, коли неможливо було зрозуміти, з ким Констанцій II веде боротьбу: з шанувальниками богів чи з християнами, які залишалися вірними рішенням Нікейського собору. У жодному язичницькому храмі солдати не здійснювали таких насильств, які вони вчиняли у базиліках Александрії чи Константинополя, коли виганяли звідти православних пасторів, щоб поставити на їхнє місце аріан [6, 189]. Коли аріани розділилися на дві течії, Констанцій II намагався їх примирити [10, 72].

У 341 р. Констант і Констанцій II видають закон про заборону язичництва і заборону жертвоприношень (СTh. 16. 10. 2). У 353 р. Констанцій II став єдиним правителем імперії. Аллар Поль описує, що імператор видає новий закон (СTh. 16. 10. 4), несприятливий для язичників, яких він називає загиблими. Ця постанова була страшною за своїми наслідками. Шанувальникам ідолів була призначена смертна кара. Язичницькі храми закривалися, жертвоприношення заборонялося [6, 184 – 185]. Можливо, автор використав помилкове датування цього закону 353 роком. М. Ведеш-

кін схиляється до думки, що цей едикт виданий 356 р. [2, 40]. У 353 р. було видано закон, яким заборонялися нічні жертвоприношення, дозволені Магненцієм (СTh. 16. 10. 5). Римський календар 354 р. згадує всі язичницькі свята. Закон 356 р. знову визначає смертну кару кожному, хто буде викритий у прийнятті участі в жертвопринесенні або у поклонінні ідолам (СTh. 16. 10. 4; 16. 10. 6) [6, 184 – 185].

Джерела засвідчують, що жертвоприношення все ж здійснювалися. У Амміана Марцелліна знаходимо свідчення того, що через погану погоду на морі кораблі не могли вчасно доставити хліб і перед загрозою голоду в місті, префект Риму Тертулл, у 359 р. офіційно приносив жертву в храмі Кастора (Amm. Marc. 19, 10). Історик наводить докази жертвоприношень і в інших містах (Amm. Marc. 19, 12, 12). В історичній хроніці Євнапія з Сард також знаходимо згадку про жертвоприношення Анатолія, префекта преторія Іллірії, коли він відвідував Афіни за Констанція II і Константа: «І ось приїхав Анатолій. Він мав мужність здійснити жертвоприношення і відвідав всі храми, як вимагав священний закон...» (Eupar. V. Soph. 491). На основі цих свідчень можна припустити, що закони проти язичництва могли діяти лише в тих частинах Римської імперії, де переважало християнство.

Я. Алфіонов припускає, що коли згадані закони дійсно і були складені імператором, то не були оприлюднені під час його життя, а зберігалися в імператорських архівах, доки Феодосій не наказав опублікувати їх у своєму кодексі поряд з іншими імператорськими едиктами [1, 60 – 61]. Аллар Поль вважає, що ці закони діяли лише там, де суспільна думка робила це можливим. На заході імперії вони були менш дієвими, ніж на сході. Політика Констанція II не завдавала шкоди традиційній римській релігії там, де вона була сильною, але прискорювала її падіння там, де вона руйнувалася сама собою і сіяла в душах язичників гнів, який проявився у часи правління Юліана. Таким чином, діяльність імператора швидше уповільнила, аніж прискорила неминуче падіння древньої релігії [6, 188 – 189].

М. Ведешкін припускає, що загроза, яка нависла над язичництвом внаслідок поширення християнства, посилювала потяг сенаторів-язичників до древньої віри і тим самим сприяла зміцненню позицій язичницьких культів серед римської аристократії

[3, 97]. Власне аристократія була більш стійкою до християнства, ніж інші елементи імперського суспільства. Вона ще довго після Костянтина залишалася майже повністю язичницькою [11, 142].

У 357 р. імператор відвідав Рим, де перебував з 28 квітня до 29 травня (Amm. Marc. 16, 10, 4). Коли він наближався до столиці, назустріч йому вийшов сенат, і він з радісним виглядом приймав шанобливі вітання сенату, розглядав поважні лиця людей патриціанського походження (Amm. Marc. 16, 10, 5). Прихильність представників столичної аристократії до язичництва походила з нерозривного зв'язку між давніми культами і політичними традиціями римського сенату [3, 93].

Вступивши в Рим, імператор був вражений великою кількістю чудових пам'яток, свідків стародавньої могутності, що красувалися на форумі, всюди, куди б він не глянув (Amm. Marc. 16, 10, 13). Констанцій II довго роздумував над тим, чим йому примножити красу Риму і вирішив спорудити обеліск у Великому цирку (Amm. Marc. 16, 10, 17). У 357 р. за наказом імператора був встановлений присвячений богу Сонцю обеліск, привезений з Єгипту. На його вершині була закріплена бронзова куля, покрита золотими пластинками. Проте невдовзі вона була розбита ударом блискавки і її замінили на бронзовий позолочений факел (Amm. Marc. 17, 4, 12 – 15).

Р. Едбрук вважає, що подарований Констанцієм II обеліск з Єгипту не варто трактувати як послаблення напруги між язичниками та імператором. Амміан Марцеллін вказує, що підлабузники закликали імператора наслідувати Августа у подарунках Риму. Зведення обеліска, можливо, мало б компенсувати видалений вівтар перемоги з сенату [13, 57 – 58]. Під час цього візиту імператора до Риму, з приміщення римського сенату було винесено вівтар перемоги, встановлений Августом у 29 р. до н. е., на честь перемоги над Антонієм і Клеопатрою у битві біля мису Акцій. Ця пам'ятка була образливою для християн, через що Констанцій II і наказав її винести. Попри це, імператор зберігає за весталками їхні привілеї, затверджує кошти на язичницькі богослужіння і, виконавши майже всі обов'язки верховного жерця, призначає членів римської знаті на різні жрецькі посади, які, по суті, були спадковими в їхніх сім'ях [6, 185; 16, XXXII].

Р. Едбрук стверджує, що обеліск не був першим публічним язичницьким пам'ятником в офіційно християнізованому місті. Напис на обеліску показує, що він був передовсім засобом пропаганди, який вихваляє імператора більше, ніж вшановує язичників та їхнє місто. З напису видно, що Костянтин хотів спорудити обеліск в Константинополі, але Констанцій II звів його на пошану Риму і навіть більше, щоб відсвяткувати свою перемогу над Магненцієм. Із опису Амміана Марцелліна видно, що імператор виконував усі традиційні імператорські прерогативи і одним з таких заходів стало зведення пам'ятників [13, 57 – 58].

Призначення до жрецьких колегій і продовження державних субсидій на язичницькі богослужіння були імператорськими прерогативами, але не примиренням Констанція II з римською язичницькою аристократією, а радше толерантністю, продемонстрованою імператором щодо деяких язичницьких і аристократичних традицій [13, 58]. Навіть, якщо візит з 28 квітня до 29 травня не супроводжувався тиском на язичників, то це не обов'язково сприяло істотному поліпшенню відносин між імператором і римською аристократією. Існує мало доказів такого результату, і будь-яке поліпшення, ймовірно, обмежується віротерпимістю щодо римської традиції, в той час як імператор дотримувався політики ігнорування язичницької сенатської аристократії Риму [13, 41].

Візит Констанція II до Рима, окрім його бажання досягти угоди з язичницькою аристократією міста, міг також бути частиною спроби примирення між імператором і християнським населенням, яке було незадоволене вигнанням єпископа Ліберія. Імператор, можливо, сподівався досягти взаєморозуміння з язичницькою знаттю, але не за рахунок примирення [13, 56]. За правління перших християнських імператорів язичництво втратило тільки зовнішнє своє значення, значення офіційної державної релігії, але ще продовжувало зберігати недоторканність своїх вірувань і свободу відправлення свого культу. Обряди язичницького культу здійснювалися відкрито і користувалися повагою з боку державної влади. Самі імператори продовжували носити титул верховного жерця (*Pontifex Maximus*), і залишалися в очах язичників верховними захисниками і покровителями політеїзму [1, 62].

Р. Еррінгтон пише, що якби Констанцій II жив так довго, як його батько і правив більше, ніж 20 років, то зміг би створити

теологічно-адміністративну структуру церкви – принаймні на Сході, що привело б до об'єднання церкви і держави, яке Костянтин хотів створити спочатку [14, 172]. Але ця релігія була неповнена ранньохристиянськими ересями. У самому вченні Церкви, у процесі формування церковних догматів проявилася глибока криза. Тому навряд чи ці суперечності можна було подолати адміністративними методами.

Висновки. Отже, релігійне становище в Римській імперії в середині IV ст. було дуже складним. При владі утвердилися християнські імператори. Християнство стало державною релігією і користувалося підтримкою держави. Але політика християнського імператора Констанція II була неоднозначною. Попри підтримку християнства і особисте втручання в життя Церкви він здійснював і функції верховного жерця і не відмовився від цього звання. Велика частина Римської імперії в середині IV ст. була християнізована, але і язичництво, позбавлене статусу державної релігії, ще залишається потужним у великих містах імперії. Підтримку йому забезпечували чисельна римська і провінційна аристократія, а також філософи-неоплатоніки.

Перспективним напрямом подальшого дослідження залишається реформаторська діяльність імператора Юліана в контексті еволюції релігійного життя Римської імперії.

Література

1. Алфионов Я.И. Император Юлиан и его отношение к христианству / Я.И. Алфионов. – Изд. 3-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 472 с.
2. Ведешкин М.А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах» / М.А. Ведешкин ; пер. с лат. и комм. М.А. Ведешкин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 27.2013. – С. 38 – 47.
3. Ведешкин М.А. Языческая аристократия Рима и христианство (312 – 380 гг.) / М.А. Ведешкин // Классическая и византийская традиция. – 2013. – С. 92 – 98.
4. Вишняков А.В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками / А.В. Вишняков. – Симбирск : Губернская Типография, 1908. – 246 с.

5. Карташев А.В. Вселенские соборы / А.В. Карташев. – Минск : Харвест, 2008. – 410 с.
6. Поль А. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [пер. с фр.] / соч. Аллара Поля. – СПб. : Синод. тип., 1898. – VI+292 с.
7. Розенталь Н.Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности) / Н.Н. Розенталь. – Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексеева, 1923. – 112 с.
8. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в римской империи. Т. II / М.И. Ростовцев. – СПб. : Наука, 2000. – 412 с.
9. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории / И.С. Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
10. Тальберг Н.Д. История христианской Церкви. Часть 1 / Н.Д. Тальберг. – М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. – 170 с.
11. Barnes T.D. Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy / T.D. Barnes // JRS. – 1995. – Vol. 85. – P. 135 – 147.
12. Clark G. Christianity and Roman Society. Key Themes in Ancient History / G. Clark ; edited by P.A. Cartledge and P.D.A. Garnsey. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – XII+137 p.
13. Edbrooke R.O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy / R.O. Edbrooke // AJPh. – 1976. – № 97. – P. 40 – 61.
14. Errington M.R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius / M.R. Errington. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. – XII + 336 p.
15. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I / G. Negri. – New York : Scribner, 1905. – XXXIV + 320 p.
16. Salzman M.R., Roberts M. The Letters of Symmachus : Book 1. Writings from the Greco-Roman world 30 / M.R. Salzman, M. Roberts. – Atlanta : Society of Biblical Literature, 2011. – LXXII + 215 p.

References

1. Alfionov Ya.I. Imperator Yulian i ego otnoshenie k khristianstvu / Ya.I. Alfionov. – Izd. 3-e. – М. : Knizhnyy dom «LIBROKOM», 2012. – 472 s.
2. Vedeshkin M.A. Kodeks Feodosiya «O yazychnikakh, zhertvo-prinosheniakh i khramakh» / M.A. Vedeshkin ; per. s lat. i komm. M.A. Vedeshkin // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. – 27.2013. – S. 38 – 47.

3. Vedeshkin M.A. Yazycheskaya aristokratiya Rima i khristianstvo (312 – 380 gg.) / M.A. Vedeshkin // Klassicheskaya i vizantiyskaya traditsiya. – 2013. – S. 92 – 98.
4. Vishnyakov A.V. Imperator Yulian Otstupnik i literaturnaya polemika s nim sv. Kirilla arkhiepiskopa Aleksandriyskogo, v svyazi s predshes-tvuyushchey istoriey literaturnoy borby mezhdru khristianami i yazychnikami / A.V. Vishnyakov. – Simbirsk : Gubernskaya Tipografiya, 1908. – 246 s.
5. Kartashev A.V. Vselenskie sobory / A.V. Kartashev. – Minsk : Kharvest, 2008. – 410 s.
6. Pol A. Khristianstvo i Rimskaya imperiya ot Nerona do Feodosiya : [per. s fr.] / soch. Allara Polya. – SPb. : Sinod. tip., 1898. – VI+292 s.
7. Rozental N.N. Yulian Otstupnik (Tragediya religioznoy lichnosti) / N.N. Rozental. – Petrograd : Gos. uchebno-prakt. shkola-tip. im. tov. Alekseeva, 1923. – 112 s.
8. Rostovtsev M.I. Obshchestvo i khozyaystvo v rimskoy imperii. T. II / M.I. Rostovtsev. – SPb. : Nauka, 2000. – 412 s.
9. Svetsitskaya I.S. Rannee khristianstvo: stranitsy istorii / I.S. Svetsitskaya. – M. : Politizdat, 1987. – 336 s.
10. Talberg N.D. Istoriya khristianskoy Tserkvi. Chast 1 / N.D. Talberg. – M. : Sv.-Tikhonovskiy bogoslovskiy in-t, 2000. – 170 s.
11. Barnes T.D. Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy / T.D. Barnes // JRS. – 1995. – Vol. 85. – P. 135 – 147.
12. Clark G. Christianity and Roman Society. Key Themes in Ancient History / G. Clark ; edited by P.A. Cartledge and P.D.A. Garnsey. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – XII+137 p.
13. Edbrooke R.O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy / R.O. Edbrooke // AJPh. – 1976. – № 97. – P. 40 – 61.
14. Errington M.R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius / M.R. Errington. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. – XII + 336 p.
15. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I / G. Negri. – New York : Scribner, 1905. – XXXIV + 320 p.
16. Salzman M.R., Roberts M. The Letters of Symmachus : Book 1. Writings from the Greco-Roman world 30 / M.R. Salzman, M. Roberts. – Atlanta : Society of Biblical Literature, 2011. – LXXII + 215 p.

Маркович Мария. Религиозная жизнь Римской империи в середине IV в. В статье показано связь религиозной жизни с государственной политикой, а также процесс противостояния

язычества христианской религии в середине IV в. Описаны внутренние споры в христианской Церкви по теологическим вопросам, а также рассмотрены многочисленные попытки со стороны Церкви и государственной власти их решить. Раскрыта религиозную политику императора Констанция II, его меры по сдерживанию политеизма, совершения религиозных обрядов и жертвоприношений, попытки найти взаимопонимание с языческой знатью, участие в решении внутренних догматических распрей между арианами и ортодоксами. Доказано, что западная часть империи, в отличие от восточной, была менее христианизирована.

Ключевые слова: Римская империя, религия, язычество, многобожие, император Констанций II, церковные соборы, христианство, Церковь.

Markovych Mariya. The religious life of the Roman Empire in the mid-fourth century CE. The article shows the close relationship of religious life with the government policy in the mid-fourth century CE. The process of pagan opposition to the Christian religion is shown. The internal disputes over questions of theology in the Christian Church are described, and numerous attempts to solve them are considered. The religious policy of Emperor Constantius II, particularly his measures to ban polytheism, religious ceremonies and sacrifices, his attempts to come to terms with pagan aristocracy, his participating in the process of solving internal dogmatic quarrels between the orthodox and Arians, are described. The author also proves that the western part of the Empire, unlike the Eastern one, was less christianized.

Key words: Roman Empire, religion, paganism, polytheism, Emperor Constantius II, Church Councils, Christianity, church.